

Porin taidemuseon Fluxus-arkiston syntyhistoria

Koonnut Anni Saisto / Porin taidemuseo 25.11.2015

Arabian uusi suunnittelufilosofia

Muotoilija ja Fluxus-taiteilija Ken Friedman saapui Suomeen Arabian kutsumana kesällä 1987. Ruotsalaisen *Form* -lehden samana vuonna ilmestyneessä, Arabian uudistumista käsitelleessä artikkelissa esitettiin syitä Friedmanin rekrytoinnille: hän tuns USA:n taide- ja designmarkkinat, ja Arabia tavoitteli uusilla astiastoilla jalansijaa erityisesti New Yorkin markkinoilla. Amerikan-markkinoille suunnattujen esineiden tematiikka nousi esikristillisistä pohjoismaisista mytologioista, ja Friedman oli jo muutamien vuosien ajan tehnyt öljymaalauksia Edda-mytologioista. Arabian piti kyetä uudistumaan, koska suomalaisen muotoilun kultakausi oli viimeistään nyt päättynyt.¹ Uudistushankkeen pääideologeina olivat yhtiön osastonjohtaja Lisa Gabrielsson ja suunnittelujohtaja Esa Kolehmainen.²

Lisa Gabrielssonin mukaan tavoitteena oli, että taiteilijat voisivat työskennellä Arabialla muutaman vuoden sopimuksella toisin kuin aiemmin, jolloin yhteistyösuhteet olivat olleet pitkäkestoisia ja tiiviitä. Ajan hengeksi oli tunnustettu individualismi ja subjektiivisuus, minkä synnyttämät tarpeet tuli huomioida muotoilussa: haluttiin tuottaa pieniä astiastoja joita käyttäjät voisivat vapaasti vaihdella, yhdistellä ja ilmaista siten itseään. Muodonannoltaan pelkistettyjen, laajojen ja moniosaisten astiasarjojen aika oli ohi.³ Arabian uusi tavoitteenasettelu heijastelee mielenkiintoisella tavalla yhteiskunnassa käynnissä ollutta murrosta: Yhtenäisyyden, tasa-arvoisuuden ja ajattomuuden ihanteille rakentuva säästäväisyyden kulttuuri väistyi nopeatahtisemman kuluttamisen tieltä, jonka avulla yksilö rakensi omaa, ainutlaatuista identiteettiään.

Ken Friedman oli perehtynyt Edda-mytologioihin, koska häntä kiinnosti niiden moraalikäsitys: jokainen ihminen oli vastuussa omista teoistaan ja tekemistään päätöksistä. Tästä löytyi yhtymäkohta 1980-luvun individualismiin ja Arabian uuteen muotoilufilosofiaan.⁴ Lisäksi Arabiaa kiinnostivat Friedmanin laajat museo- ja galleriaverkostot, poikkitaiteellisuus ja orientoituminen yhteistyöhön perustuvaan työpajatyöskentelyyn. Niin yhtiö rekrytoi ensimmäistä kertaa suunnittelijan, jolla ei ollut erikoistunut keramiikka- tai lasitaiteeseen.⁵ Samaan aikaan Friedmanin kanssa Arabialla työskenteli Suomeen asettunut, Yhdysvalloista kotoisin ollut taiteilija Howard Smith.⁶

Verkostoituva taiteilija

Friedmanilla oli *Form*-lehden artikkelin kirjoittamishetkellä vireillä lukuisia näyttelyprojekteja Euroopassa: yhteistyössä Museum Ludwig Kölnin kanssa oli suunnitteilla lasinen, sisältä valaistu ja ulkoseinistään kaiverrettu Saga House torille Kölnin tuomiokirkon läheisyyteen. Rakenteilla olleeseen hollantilaiseen Delft-museoon Friedman suunnitteli kaakelilaattoja ja lasiseiniä. Henie-Onstad -museoon Osloon oli vireillä hanke kokonaisesta Edda-talosta.⁷ Vuodesta 1966 Ken Friedman oli ollut George Maciunasin tekemän vastuunjaon myötä Fluxus Westin johtaja. Per Kirkeby sai vastuun Fluxus Northista.

Porin taidemuseon Fluxus-kokoelman syntyhistoriasta kertova kirjeenvaihto on luetteloitu osaksi kokoelmaa/arkistoa. Saapunut kirjeenvaihto koostuu pääasiassa Ken Friedmanin taidemuseon

johtaja Marketta Seppälälle kirjoittamista kirjeistä vuosilta 1987–1989, lähtevät Marketta Seppälän kirjoittamat kirjeet ajoittuvat vuosille 1989 ja 1991. Ensimmäinen dokumentti Fluxus-arkiston perustamisesta on Ken Friedmanin kirje Porin taidemuseon johtajalle Marketta Seppälälle 17.7.1987. Siinä Friedman viittaa aikaisempaan keskusteluun, jossa todettiin että kokoelma koostuisi paperiteoksista (painotuotteet, vesiväriyöt, piirustukset ja valokuvat) koska museolla oli puutetta säilytystilasta. Friedman toteaa, että hän matkustaa elokuussa Osloon ja kokoaa yhdessä Perin [Per Hovdenakk, Henie Onstad -museon intendentti] kanssa kokoelman, ”a collection of Fluxus qworks”, Porin taidemuseolle. Friedman pohtii, että kenties kokoelmaan voisi kuulua teoksia myös Nordic Fluxuksen ulkopuolelta, ja lupaa soittaa jotta he voivat keskustella asiasta.⁸ Jo seuraavana päivänä Friedman lähettää ensimmäiset Fluxus-kokoelman teokset Porin taidemuseolle. Kyseessä ovat postikortti Christon uudesta projektista *The Umbrellas* sekä Friedmanin ottamia valokuvia ystävästään Jaana Kortelaisesta, jälkimmäiset tarkoin kehystysohjein saateltuina. Lisäksi hän mainitsee kutsuneensa Christon mukaan prototyypiprojektiin Arabialle.⁹

23.7.1987 lähettämässään kirjeessä sekä toisessa päiväämättömässä kirjeessä Friedman ohjeistaa Seppälää *North*-julkaisun erikoisnumerossa julkaistavan artikkelin kommentoinnissa. Kommentit painettaisiin Friedmanin tekstin rinnalle, joka käsittelee Friedmanin ajattelun ja ideoiden kehittymistä Fluxuksesta Eddaan ja Saagoihin.¹⁰ Kokoelman täydentyminen jatkuu 29.11.1987 päivätyssä kirjeessä, jonka mukana Friedman lähettää toisen Christon signeeraaman postikortin, sekä kertoo valitsevansa joulukuun lopussa teoksia yhdessä Per Hovdenakkin kanssa ja lähettävänsä ne Poriin.¹¹

Fluxus-kokoelma kehittyy ja näyttelysuunnitelmat jatkuvat

Tasan kuukautta myöhemmin Friedman kertoo lähettävänsä kirjeen yhteydessä kaksi foliota paperiteoksia, jotka ovat Friedmanin omia esitutkielmia samalta vuodelta. Ensimmäisessä foliossa oli piirustuksia ja vesivärimaalauksia, toisessa leikkisiä tutkielmia joiden teemana on kieliopillinen draama: ”---grammatical drama. You’ll see later some of the ceramic pieces which came out of this.” Friedman kirjoittaa teosten olevan Oy Arabia Ab:n lahjoituksia Porin taidemuseolle, ja määrittelee ettei lahjoitukseen sisälly ehtoja. Porin taidemuseo voi ilmoittaa vastaanottaneensa lahjan lähettämällä kirjeet Arabian johtaja Harry Blomsterille, Esa Kolehmaiselle ja Lisa Gabrielssonille. Lisäksi Friedman puhuu kirjeessä suunnitteilla olleesta kiertonäyttelystä, jonka yhteyteen teokset sopivat.¹² Toisessa 29.12.1987 päivätyssä kirjeessä Friedman kertoo lähettäneensä Porin taidemuseolle suunnittelemaansa kahvi- ja teeppannuja, joiden nimet olivat:

Teapot with hyphenation
Jumping man, Falling man
The story of architecture
Black Pot, White Lines
Norse Gravure
Springtime in Joensuu
Ken Friedman brings his book

Vuoden 1987 loppuun saakka Friedmanin lähettämät kirjeet on kirjoitettu Arabian logolla varustetuille paperiarkeille. Seuraava, 17.3.1988 päiväty kirje on lähetetty Yhdysvalloista, Friedman Associatesin nimissä. Friedman viittaa parin viikon takaiseen puhelinkeskusteluun Seppälän kanssa, ja kertoo uudesta mahdollisuudesta liittyen vireillä olleeseen

näyttelysuunnitelmaan. Hän oli edellisenä vuonna luvannut tehdä seinämaalauksen Joensuun kaupunginkirjastoon, mutta se oli jäänyt toteutumatta. Sen sijaan hän oli lahjoittanut kirjastoon sarjan maalauksia.¹³ Friedman toteaa, että kenties niitä voitaisiin käyttää näyttelyssä yhdessä kolmen muun maalauksen kanssa, jotka ovat Suomessa. Ne sopisivat hankkeeseen, koska niiden kuvasto liittyy Arabialla käynnistetyn suunnitteluprosessin alkuvaiheisiin. Lisäksi Friedman esittää idean kankaalle painetuista serigrafioista, joita voisi toteuttaa näyttelyyn eräänlaisiksi seinällä roikkuviksi matoiksi, mikäli ajatus kiinnostaisi Seppälää.¹⁴

Fluxus-kokoelman täydentäminen jatkui toisen, päiväämättömän kirjeen mukaan joka on myös laadittu Friedman Associatesin paperille. Seuraavat kokoelmaan liitettävät teokset olisivat tanskalaisen taiteilija Henrik Haven. Friedman mainitsee tehneensä vaihdantaa, "some swapping and trading", saadakseen Haven teoksia sekä After Hand -julkaisuja liitettäväksi Porin Fluxus-kokoelmaan. Teokset lähetettäisiin Poriin myöhemmin keväällä, samoin kuin kopio viime syksyn North-lehden numerosta, joka käsitteli Haven tuotantoa. Kirjeessä todetaan, että "Until formal papers are prepared, this letter can serve as a statement of intent and deed of gift". Lisäksi Friedman lähetti kirjeen mukana ehdotuksen Fluxus-kirjasta, jonka hän oli tehnyt Dutton-kustantamolle.¹⁵

Arabian toimeksianto päättyy

Kevään kuluessa Friedmanin toimeksiannossa tapahtuu kuitenkin käänne, ja toukokuun 31. päivä Friedman kirjoittaa, että Arabia tuo hänet Suomeen vain yhdeksi viikoksi 13.–18.6.1988. Arabian resurssit oli varattu loppuvuodeksi suositun Pro Arte -sarjan tuotannolle. Friedman toteaa, että "Esa [todennäköisesti Kolehmainen] feels we have enough material from my work last year for the show, and then, too, you have the works on paper". Lisäksi näyttelyä varten olisi mahdollista tehdä lisää paperiteoksia ja serigrafioita.¹⁶ Ollessaan Suomessa ilmeisesti viimeistä päivää 18.6.1988 Friedman on lähettänyt Seppälälle kirjeen, jossa hän toteaa projektinsa Arabialla päättyvän 23.6.:

[---] This has been an interesting year. Not everything happened the way I wanted. I also learned a good deal, and found the experience immensely valuable in terms of my understanding of art and industry. Learning how to put the Fluxus theory of manufacturing art into practice has been important for me. There's still much I have to learn. And this year was a good beginning.

Still, too many things have been confusing, and far too many things have changed or been left undecided since the project here began. Reaching decisions and bringing things to a conclusion is valuable. I can move on to other projects now.¹⁷

Edelleen Friedman on kuitenkin kiinnostunut näyttely-yhteistyöstä, ja jättää aloitteen näyttelykonseptin esittämisestä Seppälälle. Samoin Fluxus-kokoelman täydentäminen jatkuu aiemmin luvattulla tavalla: Friedman mainitsee valinneensa yhdessä Henie Onstad -museon intendentti Per Hovdenakkin kanssa teoksia, jotka ovat valmiita lähettäväksi Poriin. Hovdenakk on kuulemma lähettänyt Seppälälle lahjoitusta koskevan kirjeen jo useita kuukausia sitten, ja odottaa yhä vastausta. Saman kirjeen liitteenä on Friedmanin allekirjoittama lahjakirja, jonka nojalla Slater Williams Family Fund lahjoittaa Ken Friedmanin paperiteoksia Porin taidemuseolle. Lahjakirjan mukaan teokset sijaitsevat jo Porin taidemuseossa.¹⁸ Fluxus-arkiston kirjeenvaihdosta ei

kuitenkaan ilmene milloin kyseiset teokset ovat saapuneet Porin taidemuseolle. Kirjeessä Friedman toteaa lahjoituksen yksinkertaistavan asioita, kun teoksia ei tarvitse laivata ulkomaille ja välttyään tullivaikeuksilta. Kirjeen päätteeksi Friedman ohjeistaa pakkaamaan joulukuussa Porin saapuneet kahvi- ja teekannut huolellisesti ja lähettämään ne Henie Onstad -museoon Osloon, jonne hän on ne jo lahjoittanut. Lisäksi Friedman odottaa tapaavansa Seppälän Oslossa muutaman kuukauden kuluttua.¹⁹ Edelleen joulukuun 8. päivä Friedman muistuttaa kirjeitse, että Per Hovdenakk odottaa Porin taidemuseon virallista ilmoitusta Fluxus-teosten vastaanottamisesta. Lisäksi Hovdenakk tulee pian olemaan yhteydessä kutsuakseen Porin taidemuseon mukaan Fluxus-museoiden konsortioon.²⁰ Seppälä on vastannut 6.1.1989 Hovdenakkille vahvistaen, että Porin taidemuseo ottaa teoslahjoituksen mielellään vastaan, ja nyt taidemuseo voi kustantaa teosten kuljetuksen. Lisäksi hän ilmaisee taidemuseon kiinnostuksen yhteistyöhön, mikäli Henie Onstad -museo järjestää näyttelyn Fluxus-kokoelmasta.²¹

Peter Frank on kirjoittanut artikkelin Friedmanin Arabian-vuodesta. Artikkelin on tilannut Oy Wärtsilä Ab:n, ja se on alun perin tarkoitettu Friedmanin vuonna 1987 Arabialla pitämien työpajojen aineistoksi. Artikkelin tarkistetussa versiossa vuodelta 1993 Frank toteaa, että yhteistyö Arabian kanssa osoittautui hedelmälliseksi erityisesti lasiesineiden suhteen. Friedman suunnitteli Arabian omistamalle litalan lasitehtaalle prototyypin Helsinki-kokoelmalle (Helsinki Collection). Friedman käytti niissä värejä ensimmäistä kertaa litalan modernistisessa historiassa, jota hallitsivat suuret nimet Alvar Aalto, Timo Sarpaneva ja Tapio Wirkkala. Vuoden 1987 pilottiprojektin tavoitteena oli tuottaa uusi tuoteohjelma, joka piti sisällään useiden vuosien tuotannon, esittelyn ja myynnin. Talouden negatiiviset suhdannemuutokset muuttivat kuitenkin suunnitelmia. Seuraavana vuonna hankkeen pääideologit Gabrielsson ja Kolehmainen lähtivät Arabialta, ja suunnitelmat jäivät toteutumatta.²²

Fluxus-yhteistyö vilkastuu

Maaliskuussa 1989 Friedman kertoi vaihtaneensa omia teoksiaan muiden Fluxus-taiteilijoiden teoksiin, ja on tehnyt sen jälkeen lahjoituksia useisiin museoihin. Nyt hänellä on hallussaan Don Boydin teoksia, ja hän toteaa lahjoittavansa niitä myös Porin taidemuseolle.²³ Maaliskuussa hän kertoo, että Henie Onstad -museo järjestää kiertonäyttelyn Gloria Kischin taiteesta seuraavana vuonna. Mikäli Porin taidemuseo olisi kiinnostunut, se voisi myös ottaa näyttelyn ohjelmaansa.²⁴ Heinäkuun 1. päivä Friedman kirjoitti mahdollisuuksista Porin Fluxus-kokoelman jatkokehitykselle. Fluxus-teosten hinnat ovat lähteneet nousuun, mutta muodostamalla henkilökohtaiset kontaktit taiteilijoihin on kokoelmaan mahdollista saada lahjoituksia. Friedman pitää keskittymistä paperiteoksiin hyvänä linjauksena, joka antaa sopivat puitteet kokoelman kartutukselle. Lisäksi Friedman ohjeistaa luomaan kokoelmaa tukevan arkiston, jossa on oma kansionsa jokaiselle kokoelman taiteilijalle ja Fluxukselle yleensä. Lisäksi kokoelman yhteyteen pitäisi hankkia sen teemoihin liittyvä kirjasto. Kirje päättyy sanoihin: "For the museums in the consortium, now there is a window of opportunity that can be explored, but it won't last too much longer".²⁵

Seppälä on lähettänyt Friedmanille kirjeen Osloon 20.7.1989. Hän mainitsee oheistaneensa listan Higginsin teoksista. Aineistoa järjestetään parhaillaan ja hän pyytää Friedmania tunnistamaan joitakin siitä otettuja kopioita. Lopuksi hän toteaa, että ideat taiteilijoiden kontaktoimisesta ja Fluxus-arkiston jatkokehittämisestä ovat hyviä, ja taidemuseo ryhtyy toimeen saatuaan aineistot järjestettyä.²⁶ Jo seuraavana päivänä Friedman on laatinut vastauksen, jossa hän kiittää piirustusten ja maalausten tietokoneinventaarista ja visioi kokoelman jatkotäydentämistä mm.

Don Boydin ja Beuysin teoksilla. Kirjeessä on listattu 18 taiteilijaa ja lyhyet kuvailut näiden taiteesta. Friedman toteaa, että kun peruskokoelmaa on täydennetty, Porin taidemuseo voi järjestää pienen näyttelyn ja julkaista siihen liittyvän katalogin. Taiteilijoiden kontaktointi olisi jatkossa helpompaa, kun heille voi lähettää kyseisen julkaisun. Friedman pohtii myös sopivaa ajankohtaa näyttelylle, joka voisi olla vuoden 1991 alussa, koska Osloon ja Reykjavikiin on suunnitteilla näyttelyt vuodelle 1990. "Your show could also travel to a few Finnish museums ...a wonderful little show of maybe 30-40 works on paper, maybe a few more, is just the kind of thing most places love for their second or third room [---]". Lopuksi Friedman lupaa olla yhteydessä taiteilijoihin prosessia helpottaakseen, ja oheistaa esimerkiksi kopion Jean Dupuyille lähettämästään viestistä.²⁷

Jean Dupuyille osoitetun kirjeen kopiosta ilmenee Friedmanin asennoituminen museokokoelmien kartutuksen:

Anyhow, Jean, I know you'll be sympathetic to this. Some of the people think I'm crazy to be so generous with these projects, but my belief is that it's important to use the opportunities for the art to reach a greater public than wealthy collectors alone. I believe in selling things, but that's not possible for the museums, and the work has never been only for money like we were abstract expressionists suddenly grown rich.²⁸

Friedmanin aktiivisuus jatkuu, jälleen seuraavana päivänä 22.7.1989 hän ilmoittaa, että Ben Vautier on lupautunut lahjoittamaan viidestä kuuteen paperiteosta Porin taidemuseolle, ja että Seppälän pitäisi olla välittömästi yhteydessä taiteilijaan ja sopia lahjoituksesta. Tärkeää olisi painottaa, että teokset tulevat pysymään museokokoelmassa, koska taiteilija epäilee että museo laittaisi teokset myyntiin. Friedman kirjoittaa hänelle selvinneen vasta nyt, että muillakin Fluxus-taiteilijoilla on ollut saman tyyppisiä pelkoja.²⁹ Ilmeisesti Friedman on saanut tasapainoilla epäilevien taiteilijoiden lisäksi myös varautuneiden museoiden kanssa, koska lähettämässään Alice Hutchinsille osoitetussa kirjekopiossa hän puolustelee teosten lahjoituspyyntöä seuraavasti:

Other pieces are still moving slowly to new destinations, but the negotiation take forever. So many people expect there to be a catch or a trick – the museums wondering whether they'll have to pay or do something unusual, the artists wondering whether the things will be sold instead of entering the collections. So, I keep working at it. It's odd: I begin to wonder about it myself sometimes, what can I be doing wrong to generate so much suspicion about something that seems so straightforward to me.³⁰

Kokoelman kartutuksen viimeiset vaiheet

Marraskuun 3. päivä samana vuonna Friedman kirjoittaa Seppälälle. Hän kertoo Alice Hutchinsin lahjoittavan mielellään joitakin teoksia Porin taidemuseolle. Lisäksi Friedman selittää Fluxus-taiteilijoiden viime vuosina huimasti lisääntyntä suosiota, mm. osallistuminen Venetsian biennaaliin oli juuri julkistettu ja teosten hinnat ovat nousseet. Friedman tuo vahvasti esiin, että mikäli Porin taidemuseo haluaa edelleen kartuttaa Fluxus-kokoelmaansa, sen tulisi toimia huomattavasti aiempaa aktiivisemmin mm. olemalla yhteydessä Friedmanin suositteluihin taiteilijoihin, joiden nimilistan ja yhteystiedot Friedman lähettää kirjeen mukana. Hän toteaa myös,

että Porin taidemuseon olisi aiheellista päättää mahdollisimman pian näyttelyn päivämäärät. "Clarity of your intention and dedication to the project will make a difference to the people as you write to them". Kirjeen päätteeksi Friedman toteaa:

From my perspective, the placement of Fluxus holdings in museums remains an important goal. The disappearance of all this work into private collections takes it out of the arena of public dialogue which is so central to Fluxus. While you have a good sampling of Dick's work and of mine, it's not enough to really tell the story I had hoped your collection would tell.

I'm certainly pleased with the growth in our market, and at the same time, I want the collections in the museums to prosper in another direction. For that, you've got to take more direct and active role than in the past.³¹

Marraskuun 17. päivä Seppälä on lähettänyt taiteilijoille Ludwig Gosewitz ja Dick Higgins kirjeet, joissa hän ilmaisee Porin taidemuseon kiinnostuksen kartuttaa Fluxus-kokoelmaa ja arkistoa, sekä toteaa museolla olevan aikeita järjestää kiertonäyttely Suomessa vuonna 1991.³²

Viimeinen, Fluxus-kokoelmaan liittyvä kirje on päivätty 12.12.1989. Siinä Friedman tuo esiin pettymyksensä Porin taidemuseon passiivisuuteen kartuttaa kokoelmaa. Tilannetta hankaloittaa sekin, että Fluxus-taiteen markkinat ovat kasvaneet räjähdysmäisesti ja lahjoituksia on yhä vaikeampi saada. Kirjeen sävy on tiukka:

As I see it now, there is no way to follow through on the goals that seemed possible three years ago. It isn't even possible to follow through on the first gifts that were possible only six months ago. If you see some way to breath new life into the process, I'd like to know how.

[---] At this time, the only promises I can make are as an individual artist. I have faith in Porin taidemuseo as an exciting museum, and I'll be happy to carry on with any project you'd like to carry out together.³³

Huolimatta pettymyksestään Porin taidemuseota kohtaa, Friedman ei edelleenkään luovuta. Hän ehdottaa Seppälälle 27.12.1989 päivätyssä kirjeessä vielä yhtä ideaa näyttelystä, joka voisi kiertää sekä Yhdysvalloissa että Euroopassa.³⁴

Lopuksi

Ken Friedmanin kirjeiden kautta välittyvä kuva hänen yhteistyöstään museoiden kanssa kertoo syvällisestä ymmärryksestä museoiden kokoelmatoiminnan ulottuvuuksia kohtaan. Julkisissa kokoelmissa olevat teokset ovat tutkijoiden ja yleisön saavutettavissa täysin toisella tavalla kuin yksityiskokoelmien taide. Toisaalta lahjoitukset julkisiin kokoelmiin olivat tapoja solmia kontakteja, jotka mahdollistivat näyttely-yhteistyön kehittämisen. Friedmanin kirjeistä välittyy vahvoja odotuksia Porin taidemuseon näyttelytoimintaa kohtaan: työskennellessään Arabialla näyttelyn sisällön painopiste vaikuttaisi olleen Friedmanin omassa taiteessa ja Arabialle suunnittelemissa astioissa. Yhteistyön päätyttyä suunnitelmat siirtyivät Fluxus-taiteen ja Fluxuksen historian esittelyyn.

¹Ingvar von Malmborg: Nordiska myter. Nyserverade från Arabia, julkaisussa *Form. Sveriges designtidskrift* 6/87, 12.

²Peter Frank: Ken Friedman. the Fluxus Years. Oy Wärttilä Ab Arabia, Helsinki 1987 [The text was revisited in 1993], 29.

³Ingvar von Malmborg: Nordiska myter. Nyserverade från Arabia, julkaisussa *Form. Sveriges designtidskrift* 6/87, 12-13.

⁴Ingvar von Malmborg: Nordiska myter. Nyserverade från Arabia julkaisussa *Form. Sveriges designtidskrift* 6/87, 13.

⁵Peter Frank: Ken Friedman. the Fluxus Years. Oy Wärttilä Ab Arabia, Helsinki 1987, 29.

⁶Ingvar von Malmborg: Nordiska myter. Nyserverade från Arabia, julkaisussa *Form. Sveriges designtidskrift* 6/87, 12.

⁷Ingvar von Malmborg: Nordiska myter. Nyserverade från Arabia julkaisussa *Form. Sveriges designtidskrift* 6/87,, 13.

⁸Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 17.7.1987. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.2.

⁹Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 18.7.1987. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.4

¹⁰Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 23.7.1987. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.3. ja Ken Friedmanin päiväämätön kirje Marketta Seppälälle. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.5.

¹¹Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 29.11.1987. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.6.

¹²Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 29.12.1987. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.7.

¹³Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 17.3.1988. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.9.

Joensuun kaupungin kokoelmassa on seitsemän Ken Friedmanin akryylimaalausta paperille inventaarionumeroilla JKK-759–JKK-765. Teokset ovat nimeltään *Skirnir's Journey, Feasting Pair, Vidar's Struggle, The Forge at Alfheim, Dwarves' Desire, The Guests* sekä *Himinbjorg and Geituris at the Edge of Asgard*, kaikki valmistuneet vuonna 1986 ja ne ovat lahjoituksia samalta vuodelta. Lähde: Muusa-yhdistelmätietokanta, haettu 24.11.2015.

¹⁴Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 17.3.1988. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.9.

¹⁵Ken Friedmanin päiväämätön kirje Marketta Seppälälle. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.10.

¹⁶Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 31.5.1988. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.12.

¹⁷Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 18.6.1988. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.11.

¹⁸Ken Friedmanin kirjeen Marketta Seppälälle 18.6.1988 liite Deed of Gift 18.6.1988. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.11.

¹⁹Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 18.6.1988. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.11.

²⁰Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 8.12.1988. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.17.

²¹Marketta Seppälän kirje Ken Friedmanille 6.1.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.2.1.

²²Peter Frank: Ken Friedman. the Fluxus Years. Oy Wärttilä Ab Arabia, Helsinki 1987 [The text was revisited in 1993], 30.

²³Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 21.3.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.13.

²⁴Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 14.4.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.30.

²⁵Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 1.7.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.19

²⁶Marketta Seppälän kirje Ken Friedmanille 20.7.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.2.2.

²⁷Marketta Seppälän kirje Ken Friedmanille 21.7.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.2.20.

²⁸Kopio Ken Friedmanin kirjeestä Jean Dupuyille 21.7.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.2.20

²⁹Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 22.7.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.21.

³⁰Kopio Ken Friedmanin kirjeestä Alice Hutchinsille 22.7.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.24.

³¹Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 3.11.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.14.

³²Marketta Seppälän kirje Ludwig Gosewitzille 17.11.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.2.3. ja Marketta Seppälän kirje Dick Higginsille 17.11.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.2.4.

³³Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 12.12.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.15.

³⁴Ken Friedmanin kirje Marketta Seppälälle 27.12.1989. Porin taidemuseo / Fluxus-arkisto f 4.1.23.